

- Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2003.
14. Тимошенко А.Г. *Державна, господарська і громадська діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис... к. і. н. / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004.*
15. Тимошенко А. *Участь Г.Галагана у реалізації селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4.*

Я.В. Бойко

МИГРАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РИНКУ РОБОЧОЇ СИЛИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (1861-1917 рр.)

Перехід суспільств до ринкових відносин завжди тісно пов'язаний із формуванням ринку робочої сили, що є однією із головних умов розвитку капіталістичного способу виробництва.

На теренах колишньої Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. найбільш показовим був процес формування одного з найбільших за обсягом ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (Новоросії), основною складовою частиною якої були Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, на території яких нині розташовані вісім південних та південно-східних областей України та АР Крим, в яких сьогодні проживає 20 мільйонів жителів.

Активний процес формування ринку робочої сили після реформи 1861 р. відбувався завдяки гострому попиту на робочі руки у великих та середніх за розмірами приватновласницьких господарствах губерній Північного Причорномор'я, орієнтованих на виробництво товарного зерна для забезпечення зростаючих потреб внутрішнього і зовнішнього ринків, а також у зв'язку з розвитком промисловості на території регіону [1, 144-148].

Проблема формування ринку робочої сили на вказаній території, що відіграв у свій час виключно важливу роль у соціально-економічному розвитку Північного Причорномор'я, майже не привертала уваги радянських та пострадянських дослідників, за винятком окремих робіт, автори яких торкалися її лише побіжно [2; 3; 4; 5; 6]. Не розглядалась ця проблема у такому аспекті і в дореволюційний період. Часткове висвітлення отримала тільки одна із складових частин проблеми – сезонна міграція, яка, як правило, не пов'язувалась дослідниками з іншими сторонами міграційного процесу, що формували ринок праці на території регіону [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. У зв'язку з недостатнім вивченням вказаної проблеми та її значущістю у розвитку ринкової економіки ставиться завдання: висвітлити основні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї, визначити їх розмір та вплив на соціально-економічний розвиток регіону. Об'єкт вивчення – ринок робочої сили Північного Причорномор'я у 1861-1917 рр., предмет – міграційні джерела його Слід зазначити, що з кожним роком вказана наукова проблема набуває, у пострадянському просторі, все більшої актуальності у зв'язку з пошуком сьогоднішньої елітою зважених політичних і економічних рішень для забезпечення ефективного устрою і розвитку ринкової економіки.

В умовах малонаселеності Північного Причорномор'я у другій половині XIX – на початку XX ст., формування ринку робочої сили на території регіону відбувалось, в основному, за рахунок переселенців та сезонних мігрантів, що приходили з губерній Центрального чорноземного району, Білорусі, Лівобережжя та Правобережжя України [14, 381; 1, 130].

Переселення та відхід на заробітки відбувались в умовах довготривалої урядової заборони на вільну міграцію, яка була знята тільки на початку XX ст. [15, 10].

Переселенський потік, що прямував у губернії Північного Причорномор'я, складався із самовільних переселенців, які відіграли вирішальну роль у заселенні краю та легальних мігрантів, що переселялись з дозволу властей.

Сезонні мігранти, у свою чергу, поділялись на тих, хто ходив на заробітки по паспортах, а їх була більшість, та на таких, що йшли у відхід без будь-яких документів.

У результаті опрацювання значної кількості архівних та опублікованих джерел, автор прийшов до висновку, що губернії Північного Причорномор'я прийняли протягом 60-90-х років XIX ст. 1, 5 мільйона переселенців, з яких у Катеринославській губернії поселилося 320 тис. осіб., Херсонській – 391 тис., Таврійській – 238 тис., Бессарабській – 112 тис. і в області Війська Донського – 431 тис. осіб. Приблизно третина їх оселилася в містах та на приміських землях, решта у сільській місцевості. Загальна кількість легальних переселенців, що проживали в середині 90-х років у повітах краю, сягала 500 тис. осіб. Більша частина мігрантів, що оселилась у сільській місцевості протягом чотирьох пореформених десятиліть, складалась із самовільних переселенців, чисельність яких перевищувала 1 мільйон осіб. [16, 130; 17, 130; 18, 130-131; 19, 81-82].

За період із 1897 по 1917 рік, згідно даних ЦСК МВС, Всеросійських переписів 1916 і 1917 рр., галузевих переписів 1917 р., у містах Північного Причорномор'я, за попередніми авторськими розрахунками, оселилося 1,5 мільйона переселенців. Зокрема, у містах Катеринославської губернії – 826 тис. осіб., Таврійської – 236 тис., Херсонської – 165 тис., області Війська Донського – 255 тис. осіб. У містах Бессарабської губернії на 1917 рік мало місце незначне від'ємне сальдо, яке склало 23 тис. осіб. Відтік міського населення у цій губернії, на думку автора, був пов'язаний значною мірою з Першою світовою війною [20, 1-4].

У результаті уточнення даних Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. на з'їзді статистиків, який відбувся на початку 1917 р., з'ясувалось, що у Бессарабській губернії чисельність сільського населення, яке проживало у сільській місцевості, була в дійсності більшою на 275 тис. осіб, а в області Війська Донського – на 415 тис. Вказана різниця, на думку автора, виникла у зв'язку з тим, що під час перепису в області та губернії не була взята до уваги значна кількість осілого не приписного (прийшлого) населення, яке працювало за наймом у сільському господарстві регіону [21, 1-4].

Період з 1861 по 1917 рік характеризувався зменшенням чисельності мігрантів, що селились у сільській місцевості, і, навпаки, зростанням кількості

тих, що оселялись у містах та на прилеглий до них території. Ці зміни були пов'язані з бурхливим розвитком промисловості, різноманітних промислів, торгівлі, будівництвом залізниць та зростаючим попитом на робочі руки. Найбільшою мірою ці процеси позначились на розвитку Катеринославської губернії та області Війська Донського.

За період з 1861 по 1917 рік у Північному Причорномор'ї оселилося більше 3,5 мільйона переселенців. Основна частина мігрантів заселяла територію краю самовільно, без дозволу центральних властей.

В умовах малонаселеності Північного Причорномор'я та урядового стримування селянських переселень, потреби великих товарних господарств краю у робочих руках задовольнялись, крім переселенського потоку, ще за рахунок сезонних мігрантів, що приходили на заробітки із губерній основних районів виходу та дозволяли оперативне вирішувати нагальні господарські проблеми, пов'язані з вчасним обробітком землі та збором врожаїв.

За даними міністерства сільського господарства Росії, надлишок робочих рук з розрахунку потреби в них для обробітку посівних і придатних земель складав у 80-х роках XIX ст. у Центральному чорноземному районі 1,2 млн. осіб., на Лівобережжі України – 850 тис., на Правобережжі – 1,3 млн. осіб. Усього ж, у трьох основних районах виходу, надлишок робочих рук коливався від 2,8 до 3,4 мільйона осіб [22, 94].

На відміну від цих районів у сільському господарстві малонаселеного Північного Причорномор'я відчувався гострий дефіцит робочої сили. За даними міністерства, кількість робочих рук, необхідних для обробітку приватновласницьких земель, що знаходилися під посівами, складала: у Катеринославській губернії – 138 тис. осіб, у Херсонській – 358 тис., у Таврійській губернії – 241 тис., у Бессарабській – 87 тис., у Донській області – 660 тис. осіб, усього 1484 тис. осіб (з урахуванням наявності у деяких повітах перерахованих губерній 170 тис. "зайвих" робітників ця цифра складе 1314 тис. осіб) [23, 4-5]. Для обробітку усіх придатних земель, задіяних у сільськогосподарському виробництві, було потрібно ще більше робочих рук. Так, наприклад, у Катеринославській губернії, за розрахунковими даними того ж міністерства, не вистачало 372 тис. осіб., у Херсонській – 447 тис., у Таврійській губернії – 515 тис., у Бессарабській – 107,5 тис., у Донській області – 1729 тис. осіб., усього – 3171 тис. осіб [23, 4-5].

У 60-х роках XIX ст. у губернії Північного Причорномор'я приходили щорічно більше 200 тис. заробітчан. У 70-х роках їх кількість, за різними даними, перевищувала щорічно 500 тис. осіб., у кінці 80-х років – сягала 1 мільйона, а в 90-х роках перевищувала 1,5 мільйона осіб [24, 5-7; 20, 95; 11, 116]. На початку XX ст., за даними архівів, губернаторських звітів та соціально-економічних додатків до них, чисельність сезонних мігрантів коливалась щорічно від до 1,5 до 2 мільйонів осіб. Основними факторами, що впливали на розміри притоку сезонних мігрантів у Північне Причорномор'я, протягом другої половини XIX – початку XX ст., були: попит на внутрішньому і світовому ринках зерна, розміри посівних площ в регіоні, врожайність зернових, рівень застосування

сільськогосподарському виробництві машин та нових агротехнічних прийомів обробітку землі і т. ін.

У 60-70-х роках XIX ст. у складі заробітчан домінували дорослі чоловіки. Починаючи з 80-х років, у зв'язку з широким впровадженням у сільське господарство машин, питома вага праці жінок та підлітків, які працювали за півціни, збільшилась на кінець 90-х років до 25 % [8, 34]. Застосування дешевої робочої сили вело до зниження собівартості сільськогосподарської продукції та отримання великими землевласниками, за сприятливих умов, значних прибутків, підвищувало конкурентоспроможність товарних господарств.

Протягом 60-80-х років XIX ст. приблизно 90 % сезонних мігрантів приходили у Північне Причорномор'я для виконання сільськогосподарських робіт, 10 % заробітчан займалися роботами, не пов'язаними з сільським господарством [22, 5-7]. Починаючи з 90-х років це співвідношення почало суттєво змінюватись у бік збільшення чисельності заробітчан, що працювали за межами сільськогосподарського виробництва [25, 137-142; 26, 119-124]. На початку XX ст. ця тенденція посилювалась у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості та супутньої інфраструктури, що потребувала значної кількості робочих рук.

В залежності від ситуації, що складалась на ринку праці, частина заробітчан нерідко переходила від землеробських робіт до не землеробських і навпаки. Слід зазначити також, що значна частка мігрантів поєднувала роботу у промисловості з тимчасовими заробітками у сільськогосподарському виробництві.

Підводячи підсумки, зазначимо, що основними джерелами формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї були селянські переселення та сезонна міграція. Переселенці поділялись за потоками, в умовах урядової заборони на вільну міграцію, на легальних та самовільних переселенців. Останні відіграли вирішальну роль у заселенні та соціально-економічному розвитку південноукраїнських губерній. Серед сезонних мігрантів, що також поділялись на легальних та самовольців, домінували легальні мігранти.

Міграція відіграла провідну роль у розбудові ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї, прискорила формування ринкових відносин та розвиток продуктивних сил на території регіону.

Мігранти забезпечили Північному Причорномор'ю провідні позиції у товарному виробництві зерна, справили значний вплив на прискорення розвитку промисловості та інфраструктури регіону.

1. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. (Историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993.
2. Теплицкий В.П. Реформа 1861 г. и аграрные отношения на Украине (60-90-е годы XIX ст.). – К., 1959.
3. Гуржий И.О. Украина в системе всероссийского рынка в 60-90-е годы XIX ст. – К., 1968.
4. Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине. – К., 1973.
5. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века. – М., 1974.
6. Бойко Я.В. Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) // Аграрный

- рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24-27 сентября 1991 г. – М., 1991.
7. Шаховской Н. Сельскохозяйственные промыслы. – М., 1896.
8. Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России. – СПб., 1902.
9. Сельскохозяйственный промысел в России. – СПб., 1914.
10. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
11. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965.
12. Рындыонский П.Г. Крестьянский отход и численность сельского населения в 80-х годах XIX в. // Проблемы генезиса капитализма. – М., 1970.
13. Десятников І.В. Чисельність найманих робітників у сільському господарстві Наддніпрянської України на зламі XIX-XX ст. // Вісник Черкаського університету. Вип. 50. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2003.
14. Бойко Я.В. Роль селянських переселень у формуванні капіталістичних відносин у сільському господарстві Південної України (60-80-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 25. – К., Наук. думка. – 1991.
15. Бойко Я.В. Переселенческая политика царского правительства в период активного заселения Северного Причерноморья (вторая половина XIX в.) // XXIV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы "Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование". – Москва, 27-30 сентября 1994 г. Тезисы докладов и сообщений. – М., – 1994.
16. Бойко Я.В. Заселення Південної України (60-90-ті роки XIX ст.) // Південна Україна XVIII-XIX століття // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Вип. 1. – Запоріжжя, 1996.
17. Бойко Я.В. Самовільні переселення селянства на південь України (друга половина XIX – початок XX століть) // Південна Україна XVIII-XIX століття // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Вип. 2. – Запоріжжя, 1996.
18. Бойко Я.В. Аграрне заселення Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Вип. 61. – Черкаси, 2004.
19. Бойко Я.В. Миграция крестьянства в Области войска Донского в период капитализма (1861-1917 гг.) // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюзной конференции по исторической демографии. – Часть I. – Донецк, 14-16 мая 1991 г. – М., 1991.
20. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 58.
21. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. – Вып. 1. Европейская Россия. – Пг., 1916.
22. Бойко Я.В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX – начало XX в.) // Питання аграрної історії України та Росії. – Дніпропетровськ, 2002.
23. Короленко С.А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижные рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях // Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Вып. V. – Табл. 1. – СПб., 1892.
24. РДІА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 414.
25. Неземледельческая деятельность мигрантов и местного крестьянства в Северном Причерноморье в конце XIX в. (по материалам переписи населения 1897 г.) // XXX Сессия симпозиума по аграрной истории

- Восточной Европы. Неземледельческая деятельность крестьянства и особенности российского социума" – М., 2006.
26. Розміщення та розподіл за видами діяльності сезонних мігрантів та місцевих робітників на півдні України у кінці XIX ст. // Вісник Черкаського університету. Вип. 62. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2007.

А.П.Бутенко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. МІХНОВСЬКОГО В ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Розкриття суспільно-політичної діяльності Миколи Міхновського та дослідження його політичного впливу на розвиток державницької ідеології є важливим та недостатньо розкритим питанням в українській історії. Постать М. Міхновського почала цікавити дослідників історії України відразу по його смерті. Неординарність поглядів активного суспільно-політичного діяча, його енергійна життєва позиція та вплив його діяльності на український суспільно-політичний рух стали причиною уваги до його персони. Автор статті ставить за мету проаналізувати праці вчених української діаспори, що стосуються постаті М. Міхновського. Об'єкт вивчення – історіографія суспільно-політичної діяльності М. Міхновського, предмет – українська діаспорна історіографія.

По закінченню революції багато активних діячів українського суспільно-політичного руху змушені були залишити Україну і податися до еміграції. Саме вони і започаткували вивчення життєвого шляху М. Міхновського. Першими, хто приділив увагу персоні М. Міхновського, були його найближчі соратники та однодумці, які намагалися наголосити на його великій ролі у розвитку української політичної думки та суспільно-політичного руху. Як правило, їхні праці носили мемуарний характер.

Першою працею, присвяченою життєвому шляху лідера українських самостійників, була стаття його найближчого соратника Сергія Шемета, написана невдовзі після трагічної смерті М. Міхновського [1]. Безперечно, саме цей факт не міг не позначитися на її змісті. Послідовно висвітлюючи основні віхи біографії Миколи Міхновського, праця мала характер спогадів і була перенасичена ліричними відступами та акцентувала увагу на здобутках суспільного діяча. Незважаючи на певні неточності та перебільшення, які допускає Сергій Шемет, стаття сприяла формуванню нового погляду на деякі епізоди суспільно-політичного руху України на зламі століть та місце в них М. Міхновського.

Дослідження постаті М. Міхновського продовжилися дещо згодом, коли в середині 1930-х рр. на сторінках журналу "Дажбог" були опубліковані праці Р. Бориса, що висвітлювали розвиток українського самостійницького руху в цілому та діяльність М. Міхновського. Першою працею цього циклу була стаття "Спроба одного перевороту", опублікована у 1935 році. У ній автор виклав власне бачення подій, пов'язаних із заколотом полку ім. П. Полуботка у 1917 році в Києві. Цей напрямок продовжила стаття "Тарасівці": розвиток українського самостійницького руху", опублікована в 2-4 числа